

Nikos Kazantzakis in Nederland

BERT GROEN

Pas toen hij al bijna 70 jaar oud was kwam de wereldreiziger Nikos Kazantzakis voor de eerste keer in Nederland.¹ Hij verbleef er zes weken; het zou de enige keer zijn. Bovendien was de reden dat hij het land bezocht niet zozeer dat hij er absoluut eens heen wilde, als wel een medische: de gezichtsuitslag waar hij al verschillende malen erg last van had gehad was weer teruggekomen. Een Nederlandse roodharige schilderes die in het Zuid-Franse Antibes verbleef, waar ook het echtpaar Kazantzakis woonde, had Nikos en Eleni overgehaald naar Holland te gaan, want volgens haar waren daar fantastische artsen die Nikos goed zouden kunnen behandelen. En zo liet Nikos zich vanaf half november 1952 in het Diakonessenhuis te Utrecht behandelen.² Eleni was echter erg teleurgesteld in de Utrechtse arts³; in de biografie over haar man noemt zij hem volledig incapabel. Achteraf had ze spijt dat ze de reis naar Nederland hadden ondernomen; de schilderes noemt ze daarom meermaals het ‘Nederlandse Noodlot’.⁴ Mij is helaas niet bekend wie deze ‘roodharige ramp’ was.

Het lijkt mij dat Nikos zelf minder negatief over het bezoek aan Nederland was: hij neigde er eerder toe om zijn kwaal te bagatelliseren en bovendien was hij nieuwsgierig geworden naar het land waar zijn werk zo populair was (zie hieronder) en ook genoot hij van het vooruitzicht om eindelijk de beroemde kunstwerken uit de Hollandse Gouden Eeuw te aanschouwen. Eleni maakte zich zeker terecht zorgen over de gezondheidstoestand van haar man, maar misschien was ze ook soms overbezorgd. Voor haar zat er trouwens nog

¹ Dit artikel gaat terug op een lezing gehouden op 25 oktober 2017 aan de Universiteit van Amsterdam ter herdenking van het feit dat Kazantzakis zestig jaar tevoren was gestorven (26 oktober 1957). Het materiaal voor mijn lezing heb ik grotendeels ontleend aan mijn toen net verschenen studie: Groen (2017). Voor publicatie is de tekst opnieuw bewerkt, aangevuld en van noten voorzien. De tekst is in kortere vorm en zonder noten ook verschenen in *Lychnari*: Groen (2018). Ik betuig mijn dank aan het Nederlands Genootschap voor Nieuwgriekse Studies, dat de bijeenkomst organiseerde, en aan Hero Hokwerda voor zijn kritische opmerkingen.

² Zie van Lieburg (2000) voor een studie over de geschiedenis van dit ziekenhuis.

³ Volgens van Geloven (1957-1958: 467) betrof het de hematoloog Dr. Verschueren (Verschüren?). Die naam heb ik echter in het goed gedocumenteerde boek van van Lieburg (2000) niet kunnen terugvinden. Betrof het een buitenspecialist, d.w.z. een medisch specialist die niet vast aan het ziekenhuis verbonden was?

⁴ Kazantzaki (1975³: 597-600, 603-605); Prevelakis (1984²: 647-651) [brieven aan Pantelis Prevelakis]; Bien (2012: 738-742) [brieven aan Tea Anemoyanni en Pantelis Prevelakis]. Vgl. Hertl & Hertl (2004: 113).

wel één positieve kant aan het Diakonessenhuis: omdat ze aan bloedarmoede leed, werd ze er onderzocht en kreeg ze een halve liter bloed toegediend en zo sterkte ze weer aan.

Toen Kazantzakis naar Nederland kwam, was hij reeds een vermaard schrijver. Had zijn epos *Odyssee* vooral in Griekenland opzien gebaard (Kazantzakis 1957²), in het buitenland waren het eerder zijn romans. Vooral *Leven en wandel van Alexis Zorbas* en *Christus wordt weer gekruisigd* waren in Noord- en West-Europa en Noord-Amerika verkoopsuccessen.⁵ Alleen al in Nederland waren er eind 1952 van *Christus wordt weer gekruisigd* reeds 25.000 exemplaren over de toonbank gegaan; Kazantzakis' boeken prijkten er in talrijke etalages. Het verbaast dan ook niet dat de Nederlandse pers grote belangstelling had voor een ontmoeting met de bestsellerauteur; tijdens zijn ziekenhuisverblijf in Utrecht namen kranten als *De Tijd* (25 november 1952) en *Utrechts Nieuwsblad* (5 december 1952) onze schrijver een interview af. Op dezelfde afdeling als Kazantzakis – in de kamer naast hem – lag toen trouwens de Nederlandse schrijfster Ina Boudier-Bakker (1875-1966), vooral bekend van haar ‘damesroman’ *De klopp op de deur* (1930). Zij liet weten dat Nikos, die zij abusievelijk Nagasaki noemde, erg attent was en haar regelmatig via in het Frans geschreven briefjes groette en naar haar gezondheid informeerde (Edinga 1969: 253-254; Bokhove 2017).

Nikos lag evenwel niet de hele tijd in het ziekenhuis. Hij en zijn vrouw bezochten ook enkele steden en musea. In het Rijksmuseum te Amsterdam aanschouwden ze de schilderijen van Rembrandt; ze bekeken in die stad ook de meesterwerken van Vincent van Gogh en in Haarlem die van Frans Hals. Delft (Johannes Vermeer) en Den Haag werden eveneens met een bezoek vereerd. Kazantzakis koesterde namelijk een grote belangstelling voor architectuur en beeldende kunst. Prachtige schilderijen waar dan ook, Afrikaanse maskers, beroemde moskeeën in Centraal-Azië, Japanse tempels, enz. boeiden hem. Dat geldt trouwens ook voor oude Byzantijnse iconen en kerken, waarvan hij de schoonheid bewonderde en die hem herinnerden aan het land en de cultuur waaruit hij was voortgekomen. Op zijn reizen droeg hij

⁵ Voor een nieuwe herziene en eigentijdse editie van *Leven en wandel van Alexis Zorbas* in het Grieks, zie Mathioudakis (2014); – zware inhoudelijke kritiek daarop in Paschalis (2016) –; eerste versie van deze roman: Kazantzakis (1946). Voor een recente Nederlandse vertaling, zie Hokwerda (2015). Voor de Griekse editie van *Christus wordt weer gekruisigd*, zie Kazantzakis (1974¹⁰); voor de eerste Nederlandse vertaling (waarschijnlijk uit het Duits), zie Noorbeek (1957¹¹). Voor een recente vertaling, zie Hokwerda (2016).

gewoonlijk een Maria-icoontje, alsmede een kluit Kretenzische aarde, bij zich, vermoedelijk ook in Nederland.

Begin december van dat jaar 1952 kreeg Nikos de griep en het eczeem kwam terug; Eleni was woedend op de dokter. Toch gingen ze met z'n tweeën naar Amsterdam, waar Nederlandse letterkundigen op 6 december, Nikos' naamdag, een feest voor hem hadden georganiseerd. Maar zijn gezondheidstoestand verergerde en ze moesten uiteindelijk hals over kop terug naar het ziekenhuis. Daar knapte onze schrijver weer wat op.

In de herstelperiode in Utrecht bestudeerde hij het leven van Franciscus van Assisi (1181/82-1226). Hij koesterde een grote bewondering voor Sint-Franciscus en zag zich als zijn leerling; op het eind van veel van zijn brieven schreef hij 'Pax et bonum', een franciscaanse groet. Hij hield Franciscus voor een prototype van de strijdende mens die de materie in geest transformeert; hij vond hem een 'sterke, brandende ziel', die veel van de natuur hield en een prachtig *Zonnelied* schreef (Stavrou & Giouroukou 2011: 263-265). Kazantzakis had in zijn jeugd een paar jaar op een franciscaanse school op Naxos gezeten en hij bracht driemaal een bezoek aan Assisi (1924, 1926 en 1952; de eerste keer bleef hij er zelfs drie maanden). Uiteindelijk wijdde hij Franciscus een eigen roman, *De arme man Gods* (Kazantzakis 1970, eerste druk 1956; vert. uit het Duits: Edinga 1957). Het franciscaanse ideaal van armoede en eenvoud komt ook in andere werken van Kazantzakis naar voren; het wordt bijvoorbeeld in het toneelstuk *Christoffel Columbus* gethematiserd (Kazantzakis 1998: 149-289).

In diezelfde Utrechtse herstelperiode hield Nikos zich eveneens bezig met de wereldwijde reacties op zijn oeuvre. Enerzijds was hij dolblij met het grote succes van zijn werk, anderzijds voelde hij verdriet en bitterheid over de heftige campagne tegen hem in zijn vaderland en de scheldkanonnades van de kant van de rechtse regering en de leiding van de Orthodoxe Kerk van Griekenland, die hem als 'verrader' respectievelijk 'atheïst' hekelden. Bovendien verfoeiden de Griekse communisten en anderen hem als een 'bourgeois'. De regeringscampagne tegen onze auteur – men intervenieerde ook bij de Zweedse regering – is er waarschijnlijk de oorzaak van dat hij de Nobelprijs voor de literatuur net is misgelopen (Arkoudeas 2015).

Uiteindelijk leek Kazantzakis voldoende opgeknapt om de terugreis te kunnen aanvaarden en op 25 december, eerste kerstdag, keerden hij en zijn vrouw met het vliegtuig naar Frankrijk terug. Helaas waren de diagnosen die tijdens de langdurige medische onderzoeken werden gesteld, niet alleen in Utrecht,

maar ook in Antibes en Parijs, ten dele verkeerd en in 1953 raakte onze auteur zelfs blind aan het rechteroog. Ten slotte (1954) werd in het academisch ziekenhuis van Freiburg een goedaardige, chronische lymfatische leukemie geconstateerd, een langzaam voortschrijdende vorm van deze destijds ongeheeslijke leukemieziekte, en pas toen werd de patiënt dienovereenkomstig behandeld. De therapie leek succesvol, maar de ziekte putte Kazantzakis langzamerhand uit, en een paar verdere complicaties leidden uiteindelijk op 26 oktober 1957 tot zijn dood.

In dit verband valt ook de ‘ascetenziekte’ (ofwel ‘heiligenziekte’) te noemen: het verschijnsel dat een strikte asceet, als hij door seksuele lust wordt overweldigd en per se met een vrouw naar bed wil gaan, plotseling vreselijke uitslag en zweren krijgt en er mismaakt komt uit te zien; pas als daardoor de ontmoeting niet plaatsvindt, verdwijnen de symptomen. Deze aandoening wordt verschillende keren beschreven in de oude monastieke literatuur, waarmee Kazantzakis vertrouwd was; hij was van mening dat ook hij aan deze ‘ascetenziekte’ leed.⁶ In zijn Weense brieven aan zijn eerste echtgenote, Galatia, vergelijkt Kazantzakis zijn huiduitslag met de stigmata van Sint-Franciscus en heeft hij het over een ‘nieuwe ascese’ (Kazantzakis 1993³: 33a, 23-29, 43, 49-50, 53, 55-56, 60-61, 69-71; Bien 2012: 88-105, 115). De diagnose ‘heiligen- of ascetenziekte’ als ‘masker van de seksualiteit’ was trouwens gesteld door de Weense psychoanalyticus Wilhelm Stekel (1868-1940), die Kazantzakis tijdens diens verblijf in de Oostenrijkse hoofdstad (half mei – eind augustus 1922) behandelde. Voorts schildert onze auteur de eczeem-aandoening in zijn literaire werk, zowel in zijn gedeeltelijk fictieve autobiografie *Verantwoording aan El Greco*⁷ als in de roman *Christus wordt weer gekruisigd*.⁸ In die laatstgenoemde roman wordt Manolios innerlijk verscheurd door het conflict tussen zijn verlangen naar de aantrekkelijke weduwe Katerina en zijn voornemen om, vanwege de Christusrol die hij op zich genomen heeft, in seksuele onthouding te leven en rein te blijven. Uiteindelijk gaat Manolios op weg naar het huis van Katerina, maar onderweg krijgt hij verschrikkelijke uitslag op zijn gezicht en hij voelt zich gedwongen terug te keren; ten slotte wordt zijn aandoening geduid als zijn overwinning op de beproeving en als Gods verlossing van zijn

⁶ Voor enkele aansprekende voorbeelden, zie Groen (2017: 138-139).

⁷ Hoofdstuk 24 (‘Wenen – de ziekte’) in: Kazantzakis (2009: 335-352), vert. Schoonen (1997: 258-270).

⁸ Kazantzakis (1974¹⁰: 117-125, 132-137, 144-145, 158, 163-166, 173-174, 178-192, 212, 215-218, 249, 258); vert. Hokwerda (2016: 105-112, 119-123, 129-130, 143, 148-150, 157, 151-174, 192, 195-198, 226, 234). Ook in de ontmoetingen tussen Jezus en Maria Magdalena in *De laatste verzoeking* komt een soortgelijk thema voor: wederzijdse aantrekkingskracht, de wens om een reine en kuise relatie te onderhouden en de ziel te redden, begeerte, en bij Jezus het verzet daartegen (maar zonder eczeem) en zijn uiteindelijke toegeven daaraan in de laatste beproeving.

hartstocht. Het antwoord op de vraag of de huiduitslag van de schrijver nu een psychische of een fysieke oorzaak had, of een combinatie van alletwee was, moet hier in het midden blijven. In ieder geval heeft de ernstige aandoening een grote rol in het leven van onze auteur gespeeld; vermoedelijk was het eczeem zelfs de echte oorzaak van zijn ‘ascetenziekte’.

Een prominente bezoeker tijdens zijn verblijf in Nederland was de schrijver A. den Doolaard (pseudoniem van Bob Spoelstra, 1901-1994); zijn vrouw Erie was ook van de partij. Den Doolaard staat vooral bekend om zijn veelgelezen romans over het voormalig Joegoslavië, zoals *Oriënt-Express* (1934), *De bruiloft der zeven zigeuners* (1939) en *Het land achter Gods rug* (1956). Hij schreef ook enkele boeken over Griekenland: twee reisgidsen – met foto’s van de invloedrijke fotograaf Cas Oorthuys (1908-1975) –, een journalistieke reportage en een roman. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij de stem van Radio Oranje in Londen, die uitzendingen naar het bezette Nederland verzorgde. Kazantzakis en hij waren bevriend en ervoeren geestverwantschap; den Doolaard bewonderde de Kretenzer en propageerde diens werk in Nederland (Olink 2011: 315, 328; Kazantzaki 1975³: 587-588, 598). Nadat hij de Duitse vertaling van *Christus wordt weer gekruisigd* had gelezen, was hij daar zo van onder de indruk dat hij Kazantzakis aanbeval bij Lincoln Schuster, die werk van den Doolaard in de Verenigde Staten uitgaf. Daarop reisde Schuster persoonlijk naar Antibes om daar de Kretenzer te ontmoeten en dat leidde de succesvolle verspreiding van Kazantzakis’ werk in Noord-Amerika in.

Zowel Kazantzakis als den Doolaard waren eenlingen, nomaden en wereldburgers, overal en nergens thuis, en beiden waren wars van materialisme en de consumptiemaatschappij. Als strijdbare vrijdenkers wezen ze dogma’s en dogmatisme af, maar hun beider leven werd ook gekenmerkt door een voortdurende spirituele queeste. In het voorwoord van de eerste Nederlandse vertaling van Kazantzakis’ *Christus wordt weer gekruisigd* schrijft den Doolaard dat dit boek, behalve een literair meesterwerk, ook een uitermate positief ‘antwoord op de atoombom’ was (den Doolaard 1952: 7). Ik vond dat eerst wel wat bombastisch, maar ook ikzelf was uitermate onder de indruk van dat boek.

Ook A. Bloemsma van uitgeverij De Fontein te Utrecht, die Kazantzakis’ romans uitgaf, ontving hem hartelijk. Het echtpaar Mies en Reinder Blijstra (1900-1988 resp. 1901-1975) liet het evenmin afweten; Reinder, een Nederlandse auteur en journalist, kende hij al sinds de jaren dertig, toen beiden op het eiland Aigina woonden of verbleven, Reinder in 1936-1937. Blijstra publiceerde later een roman, *Avontuur in eenzaamheid* (1946), over een ziekelijke Amsterdamse leraar klassieke talen die zich op dat eiland vestigt en

daar lijkt op te knappen, maar uiteindelijk ten onder gaat. In die roman spelen het streven naar heldhaftigheid, nuchterheid en een ‘echte man’ zijn, de angst voor lafheid, de spanning tussen slechts leraar zijn en het ware leven, die tussen man en vrouw en die tussen eenzaamheid en onder de mensen zijn, alsmede het overwinnen van de dood en helemaal vrij zijn, een hoofdrol. Dat zijn allemaal thema’s die ook Kazantzakis bezighielden. Het lijkt er daarom op dat Reinder en Nikos daarover met elkaar gesproken hebben en dat eerstgenoemde de betreffende onderwerpen literair heeft verwerkt. Dit vermoeden lijkt te worden bevestigd door een verhaal in *Avontuur in eenzaamheid* over het zingen tegen de sterke stroom in, wanneer men onvermijdelijk naar een diepe waterval wordt gedreven, toch niet versaat en zingend de afgrond wordt ingesleurd (Blijstra 1946: 73-74). Een soortgelijke opmerkelijke passage vindt men in het filosofisch-religieuze sleutelwerk van Kazantzakis, *Ascetica. Redders van God* (1922-1923) (Kazantzakis 2009³: 98; vert. Groen & Hokwerda 1997: 52). Net als Nikos was ook Reinder een gedreven iemand, die niet tegen lauwheid kon; ook hij was een individualist, voor wie echter zijn vrienden buitengewoon belangrijk bleven en die hij ook financieel bijstond. Later publiceerde hij nog een reisboek over Griekenland: *Reiziger in Hellas* (1955) (Hout 1979: 58-59).

Zowel Reinder als Mies Blijstra vertaalden werk van Kazantzakis, Mies zelfs direct uit het Nieuwgrieks, hoewel haar kennis van die taal voor verbetering vatbaar was (Blijstra-van der Meulen 1972)⁹; ze vertaalde ook gedichten van onder meer Giannis Ritsos (1909-1988) en Georgios Seferis (1900-1971). De vertaling van Reinder van de door Kazantzakis in het Frans geschreven roman *Le Jardin des Rochers* (1936)¹⁰ is zelfs een wereldprimeur: de Nederlandse vertaling *De tuin der rotsen* (Blijstra 1939) is wereldwijd de eerste vertaling van deze roman, die zich in China en Japan afspeelt en waarin ook een groot deel van Kazantzakis’ sleutelwerk *Ascetica. Salvatores Dei*¹¹ is opgenomen. Iets dergelijks geldt voor *Toda Raba*, een roman die zich grotendeels in de Sovjet-Unie afspeelt en net als *Le Jardin des Rochers* door Kazantzakis in het Frans is geschreven¹²: voorzover ik weet is de Nederlandse versie de eerste integrale vertaling van die roman (Koster 1933). Al met al is het dus

⁹ Het betreft hier de vertaling van *Christoffel Columbus*.

¹⁰ Kazantzaki (1959). Vgl. Prevelakis (1960).

¹¹ Zie voor de tekst van dit sleutelwerk Kazantzakis (2009³); voor een ‘nieuwe herziene en eigentijdse editie’, Kazantzakis (2014). Vert. Groen & Hokwerda (1997: 15-52). Vgl. Groen (2017).

¹² De originele Franse versie verscheen in 1931 in het tijdschrift *La Revue des Vivants* en daarna in boekvorm in 1934 (*Le Cahier bleu* 14). Zie de Jouvenel (1958); vert. Anemogianni (1962), hier 1570-1574, 1578-1579, 1581. Kazantzakis noemde zijn boek oorspronkelijk *Moscou a crié* (‘Moskou slaakte een kreet’). Veel later verscheen ook een Griekse vertaling van *Toda Raba*.

niet overdreven om te stellen dat het Nederlandse taalgebied in de receptie van Kazantzakis' werk een rol van belang heeft gespeeld.

Een bijzondere categorie bezoekers bestond uit Nederlandse priesters en dominee's die met onze schrijver wilden praten over zijn Christusboek *De laatste verzoeking* (Kazantzakis 2012, eerste druk 1955; vert. Monné 1988²) en de rol van de godsdienst in zijn oeuvre. Sommigen van hen bleken voor Kazantzakis' ideeën open te staan, anderen waren geschokt dat Jezus volgens Kazantzakis aan bekoringen, ook seksuele, blootstond. Daarop schreef onze auteur in een brief aan een vriendin dat hij zich heel goed in Jezus kon verplaatsen en dat die natuurlijk ook verzoekingën kende, en hij verzuchtte: 'Maar hoe kunnen theologen dat allemaal weten?!' (Bien 2012: 739).¹³ Een graag geziene bezoeker was de Brabantse katholieke pater Jan van Geloven (1907-1988). De twee mannen voerden in het Frans prettige en openhartige gesprekken over *De laatste verzoeking* en over religie in het algemeen (Kazantzaki 1975³: 598).¹⁴ Na Nikos' dood schreef pater van Geloven een necrologie voor het tijdschrift *Roeping*, waarin hij veel begrip voor Kazantzakis' gedachtewereld toonde en onder meer idealistisch over hem schreef dat hij een groot en opstandig christen was die streefde naar 'wereldbroederschap gegrondvest op aller verbondenheid met Christus' (van Geloven 1957-1958). Het is echter de vraag of men Kazantzakis een christen mag noemen, ook al bedoelde de pater dat in ruime zin. Toch was Nikos eerder een 'post-christen' dan een christen. Zijn omvangrijke en veelzijdige oeuvre is zeker sterk religieus en spiritueel. Maar men mag niet over het hoofd zien dat de jonge Kretenzer, die in de liturgische en geestelijke traditie van de Orthodoxe Kerk was opgegroeid en daarmee doordrenkt werd, al spoedig afstand van de kerk van zijn jeugd nam en bijvoorbeeld de uniciteit van het heil in Jezus Christus als de 'eniggeboren Zoon van God' ontkende, alsmede een verder leven na de dood in het hiernamaals. Voor hem bestonden hemel en hel niet als bestaanswijzen na de dood, maar waren zij positieve resp. negatieve situaties hier op aarde. Onze auteur wees het bestaan van een persoonlijke God, die ook buiten de mens bestaat, af; God en duivel/demonen vormden voor hem geen categorieën buiten de mens, maar bestonden alleen binnen de mens zelf. Kazantzakis zocht en vond talloze andere wegen dan de traditioneel christelijke naar

¹³ In Utrecht geschreven brief aan Tea Anemoyanni.

¹⁴ Jan van Geloven behoorde tot de katholieke congregatie van de Missionarissen van het Heilig Hart van Jezus (MSC); in de jaren 1958-1976 was hij directeur van het Noord-Brabantse Sint-Gerlach-Instituut, een instelling voor volwasseneneducatie, en gaf daar ook les over het christelijk humanisme.

het ‘hoogste wezen’. Desondanks bleef hij in veel opzichten geworteld in de orthodoxe spiritualiteit en liturgie; hij probeerde daarvan te bewaren en te benutten wat hem voor zijn eigen filosofisch-religieuze opvattingen van belang leek. Maar het is volgens mij niet juist om hem zonder meer een christen te noemen. Anderzijds onderhield Kazantzakis, ook al bejegende hij de gevestigde kerken, hun leerstellingen en de clerus kritisch, wel degelijk een vriendschappelijke relatie met een klein aantal ruimdenkende predikanten, priesters en bisschoppen. Hij was onder meer bevriend met Albert Schweitzer (1875-1965), die behalve arts ook protestants theoloog en kerkmusicus was. De Kretenzer had zijn roman over Franciscus van Assisi aan hem opgedragen, omdat hij hem als de ‘Sint-Franciscus van onze tijd’ beschouwde (Kazantzakis 1970: 7).¹⁵

Het is jammer dat Kazantzakis er niet aan toe is gekomen om een reisverslag van zijn verblijf in Nederland te schrijven. We moeten het nu doen met enkele brieven van hem aan vrienden, de paar bladzijden die Eleni in haar boek aan het ‘rampzalige’ bezoek aan Holland wijdt, de interviews en enkele andere bronnen. Maar Kazantzakis’ reisverslagen zijn nog weer van een ander niveau. Zijn beschrijvingen van Spanje, Rusland, Engeland, Egypte, enz. zijn namelijk niet primair ‘objectieve reportages’, maar roepen eerder de sfeer van de plaats op, bieden veel ruimte aan de zintuiglijke waarneming en willen vooral de ‘ziel’ van de plaats weergeven (e.g. Kazantzakis 1956², 1965, 1990). Behalve dat die reisverslagen fraaie literatuur vormen, laten ze ook de eigen levensbeschouwing van de auteur zien en zijn ze dus in zekere zin vergelijkbaar met de rest van zijn oeuvre. Het ging hem er dus om zowel een goed verhaal te vertellen als dat verhaal een spreekbuis te laten zijn van zijn visie op de ziel, wereld en godheid.¹⁶ Indien Kazantzakis een reisverslag over Nederland had geschreven, zou het interessant zijn om te lezen wat hij over het land, dat gedeeltelijk onder zeeniveau ligt, te zeggen had gehad. ‘Klimmen’, ‘opgang’, ‘bergtoppen’ zijn namelijk kernbegrippen van zijn levensfilosofie. Maar het vlakke ‘oneindig laagland’, waardoor ‘traag brede rivieren gaan’ (Hendrik Marsman, 1899-1940),¹⁷ leent zich daar niet toe.

¹⁵ Zie ook de vergelijking tussen Albert Schweitzer en Franciscus van Assisi in Kazantzakis (2009: 378-380); vert. Schoonen (1997: 289-291).

¹⁶ Vgl. Mak (2012) 229-233, 337-340, 509-511, 550, waar Mak verhaalt van de werkwijze van John Steinbeck (1902-1968). Deze Amerikaanse schrijver wilde primair een goed verhaal schrijven; het penibele natrekken en verifiëren van feiten zag hij niet als zijn taak, daar waren wetenschappers voor.

¹⁷ Zie voor Marsmans bekende gedicht ‘Herinnering aan Holland’ o.a. Wigman & Schouten (2012: 176-177).

De reis naar Nederland is slechts een klein steentje in het grote mozaïek dat het leven van onze auteur is. Kazantzakis heeft een boeiend visioen te bieden over de zin en onzin van het leven. Dat visioen is in de loop van Kazantzakis' leven in allerlei verschillende literaire, politieke en andere vormen tot uiting gekomen; niettemin is het duidelijk herkenbaar en is het tot op vandaag voor talrijke lezers, ook in het Nederlandse taalgebied, een bron van inspiratie geweest (Middleton 2007: 125-143; Gill 1996: 187-188). Kazantzakis' visie kan de lezers stimuleren om, net als menig hoofdpersoon uit zijn romans, aan de rand van de afgrond vol levenslust en onbevreesd uit volle borst te zingen, teneinde op die manier het ravijn als het ware exorcistisch te bezweren en zich voor hun individuele zoektocht naar de telkens weer andere vormen aannemende 'heilige graal' in beweging te zetten.

Bibliografie

- Anemogianni (*Ανεμογιάννη*), T. 1962. “Νίκος Καζαντζάκης”, in: *Νέα Έστία* 72: 1570-1585.
- Arkoudeas (*Αρκουδέας*), K. 2015. *Το χαμένο Νόμπελ: Μια αληθινή ιστορία*. Athene: Kastaniotis.
- Bien, P. (ed.) 2012. *The Selected Letters of Nikos Kazantzakis*. Princeton: Princeton University Press.
- Blijstra, R. 1939. *Nikos Kazantzakis. De Tuin der Rotsen (Le Jardin des Rochers)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Blijstra, R. 1946. *Avontuur in eenzaamheid*. Baarn: Hollandia.
- Blijstra, R. 1955. *Reiziger in Hellas*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Blijstra-van der Meulen, M. 1972. *N. Kazantzakis [sic], De gouden appel: Toneelspel in vier bedrijven*. Amsterdam: De Beuk.
- Bokhove, N. 2017. “Ina Boudier-Bakker en haar opeens beroemde Griekse mede-patiënt”, in: *De Utrechtse Boekhouder: Tijdschrift voor Utrechts literair erfgoed* 7.1 [17]: 29.
- de Jouvenel, R. 1958. “En souvenir de Kazantzaki”, in: *Europe* 36, 350: 85-105.
- den Doolaard, A. 1952. “Niko Kazantzakis”, in: A. Noorbeek (ed.), *Nikos Kazantzakis. Christus wordt weer gekruisigd*. Utrecht: De Fontein, 5-7.
- Edinga, H. (ed.) 1957. *Nikos Kazantzakis. Het stenen hoofdkussen: Franciscus van Assisi – roman*. Delft: Gaade.
- Edinga, H. 1969. *Tien huizen, duizend levens: Het leven van Ina Boudier-Bakker*. Amsterdam: P.N. van Kampen.
- Gill, J.H. 1996. “Kazantzakis and Kierkegaard: Some Comparisons and Contrasts”, in: D.J.N. Middleton & P. Bien (eds), *God's Struggler: Religion in the Writings of Nikos Kazantzakis*. Macon GA: Mercer University Press, 168-188.

- Groen, B. 2017. *De weg omhoog en de strijd om vrijheid: Nikos Kazantzakis, zijn Ascetica en de orthodoxe traditie*. Groningen: Ta Grammata.
- Groen, B. 2018. “Kazantzakis in Nederland”, in: *Lychnari* 32.1: 22-24.
- Groen, B. & H. Hokwerda (eds) 1997. *Nikos Kazantzakis. Ascetica, De redders van God en Symposium*. Vertaling Bert Groen (*Ascetica*) en Hero Hokwerda (*Symposium*). Groningen: Ta Grammata.
- Hertl, M. & R. Hertl 2004. *Rainer Maria Rilke, Hermann Hesse, Nikos Kazantzakis: Lebens-Leidens-Jahre mit Leukämie*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Hokwerda, H. (ed.) 2015. *Nikos Kazantzakis. Leven en wandel van Zorbás de Griek*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Hokwerda, H. (ed.) 2016. *Nikos Kazantzakis. Christus wordt weer gekruisigd*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Hout, M.E.H.N. 1979. “Blijstra, Reinder (1901-1975)”, in: J. Charite & I. Schoffer (eds), *Biografisch Woordenboek van Nederland I*. Den Haag: Nijhoff, 58-59.
- Kazantzaki (Καζαντζάκη), E.N. 1975³. Νίκος Καζαντζάκης: Ὁ Ἀσυμβίβαστος. Redactie Patroklos Stavrou. Athene: Kazantzakis Publications.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1946. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ. Athene: Dimitrakou.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1956² [1928]. Ταξιδεύοντας: Ρουσία. Athene: Difros.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1957² [1938]. Ὀδύσσεια. Athene: G. S. Christou.
- Kazantzaki, N. 1959. *Le Jardin des Rochers*. Parijs: Librairie Plon.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1965 [1927]. Ταξιδεύοντας: Ἰταλία, Αἴγυπτος, Σινᾶ, Ἱερουσαλήμ, Κύπρος, Ὁ Μοριάς. Athene: Eleni Kazantzaki.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης) N. 1970 [1956]. Ὁ Φτωχούλης τοῦ Θεοῦ. Athene: Kazantzakis Publications.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1974¹⁰ [1954]. Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται. Athene: Kazantzakis Publications.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1990 [1937]. Ταξιδεύοντας: Ἰσπανία. Athene: Kazantzakis Publications.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1993³ [1958]. Επιστολές προς Γαλάτεια. Inleiding en commentaar Elli Alexiou. Athene: Difros.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 1998 [1956]. Θέατρο, III (Τραγωδίες με διάφορα θέματα). Athene: Kazantzakis Publications.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 2009 [1961]. Ἀναφορά στὸν Γκρέκο. Athene: Kazantzakis Publications.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 2009³ [1964]. Ἀσκητική: *Salvatores Dei*. Athene: Kazantzakis Publications.
- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 2012 [1955]. Ὁ τελευταῖος πειρασμός. Athene: Kazantzakis Publications.

- Kazantzakis (Καζαντζάκης), N. 2014. *’Ασκητική: Salvatores Dei*. Athene: Kazantzakis Publications.
- Koster, S. (ed.) 1933. *Nikolai Kazantzaki. Toda Raba*. Vertaling. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Mak, G. 2012. *Reizen zonder John: Op zoek naar Amerika*. Amsterdam – Antwerpen: Atlas Contact.
- Mathioudakis (Μαθιουδάκης), N. 2014. Νίκος Καζαντζάκης. Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά. Nieuwe herziene en eigentijdse editie. Athene: Kazantzakis Publications.
- Middleton, D.J.N. 2007. *Broken Hallelujah: Nikos Kazantzakis and Christian Theology*. Lanham (MD): Lexington Books.
- Monné, W. (ed.) 1988² [1961]. *Nikos Kazantzakis. De laatste verzoeking van Christus*. Vertaling. Amsterdam: Strengholt.
- Noorbeek, A. (ed.) 1957¹¹ [1952]. *Nikos Kazantzakis. Christus wordt weer gekruisigd*. Vertaling. Utrecht: De Fontein.
- Olink, H. 2011. *Dronken van het leven: A. den Doolaard, zwerver, schrijver, journalist*. Amsterdam – Antwerpen: Atlas.
- Paschalis (Πασχάλης), M. 2016. “Η νέα έκδοση των έργων του Νίκου Καζαντζάκη”, in: *Athens Review of Books* 76: 12-14.
- Prevelakis (Πρεβελάκης), P. (ed.) 1960. *Nikos Kazantzakis. ’Ο Βραχόκηπος*. Inleiding en vertaling Pantelis Prevelakis. Athene: Hestia.
- Prevelakis (Πρεβελάκης), P. 1984² [1965]. Τετρακόσια γράμματα τοῦ Καζαντζάκη στὸν Πρεβελάκη. Athene: Kazantzakis Publications.
- Schoonen, J. (ed.) 1997. *Nikos Kazantzakis. Verantwoording aan El Greco: Autobiografische Roman*. Vertaling. Groningen: Styx.
- Stavrou (Σταύρου), P. & M. Giouroukou (Γιουρούκου) (eds) 2011. Λήμματα τοῦ Νίκου Καζαντζάκη στὸ Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη (1927-1931). Inleiding en redactie Patroklos Stavrou en Maria Giouroukou. Athene: Kazantzakis Publications.
- van Geloven, J. 1957-1958. “Herinnering aan Nikos Kazantzakis”, in: *Roeping* 33: 467-469.
- van Lieburg, M.J. 2000. “*Met het beste wat men heeft en kent.*” *De geschiedenis van het Diaconessenhuis Utrecht 1844-1999*. Kampen: Kok.
- Wigman, M. & R. Schouten (eds) 2012. *Alleen in mijn gedichten kan ik wonen: De bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Prometheus.